

HET BEELD VAN GOD¹

Rochus Zuurmond

Exodus 20:4,5 / Deut. 5:8,9

Niet zult gij u een beeld maken:

*(dat is): enige gestalte van wat in de hemel boven of van wat op de aarde beneden
of van wat in de wateren onder de aarde is.*

Niet zult gij voor hen u neerbuigen en niet zult gij hen dienen...

Op het eerste gezicht lijkt dit tweede van de Tien Woorden weinig of geen vragen op te roepen. Beelden maken van god, dat doen we immers al lang niet meer. Vroeger schijnt dat wel te zijn voorgekomen. In het Oude Testament vinden we nog de sporen van het gebruik om van JHWH een (stier)beeld te maken (Exod. 32, I Kon. 12:28-32). Daartegen richt zich kennelijk dit Tweede Woord. Maar dat alles is reeds lang verleden tijd, een primitief stadium van godsdienst, dat in het Jodendom en het Christendom en de Islam definitief is overwonnen. Zo luidt, dunkt mij, de gangbare opinie over het beeldenverbod.

Bij enig nadenken echter doet zich hier toch een probleem voor, een historisch probleem. Wij zijn in onze vanzelfsprekende verwerping van het godenbeeld de erfgenamen van de Joodse en de vroege Christelijke traditie. Vanaf – zeg om de gedachten te bepalen – de vierde eeuw van onze jaartelling heeft die over de gehele breedte van de cultuur het pleit gewonnen. Maar een paar eeuwen eerder lagen de zaken geheel anders. Hoewel in intellectuele kringen de gedachte aan een beeldloze god hier en daar voorkomt,² werd het Joodse beeldenverbod door de overgrote meerderheid der mensen voor absurd en verwerpelijk gehouden. Voor het antieke bewustzijn geldt: geen beeld, dan ook geen god. Een Jood (later ook een Christen) die beweerde een beeldloze god te dienen was òf een ‘atheïst’, òf hij loog. Het verwijt van ‘atheïsme’, dat Joden en Christenen trof,³ had niet weinig met dit gebrek aan beelden te maken.

Velen waren er in de oudheid van overtuigd dat de Joden, heimelijk, toch wèl een beeld van hun god hadden, maar dat het zo gênant was dat zij het niet durfden te vertonen. Bekend is het

¹ In: *Wending* 40/8 (Oktober 1985), pp. 537-540

² Hoe de oude wereld, in de voorchristelijke tijd, dacht over het Joodse beeldenverbod weten wij vrijwel uitsluitend via citaten uit apologetische geschriften uit een latere periode (met name bij Josephus en vroegchristelijke theologen tot Eusebius). Wij moeten daarom rekening houden met de mogelijkheid van een vrij ingrijpende vertekening. De beeldendienst in Egypte is in de oudheid spreekwoordelijk.

³ Zie bijv. Josephus *C. Ap.* II, 148. Joden zouden ‘atheïsten en misantropen’ zijn. Hetzelfde werd gezegd van Christenen, zie bijv. Justinus *Eerste Apologie* 6.1. Keizer Domitianus liet in het jaar 95 (o.a.) zijn neef Flavius Clemens ter dood brengen op beschuldiging van ‘atheïsme’, waaraan Dio Cassius (*Xiphilin* 68, 14) toevoegt dat dit verband hield met het feit dat hij zich had ingelaten met ‘Joodse gewoonten’. Zelfs keizer Julianus neemt (in 362) de beschuldiging van Joods ‘atheïsme’ zonder veel commentaar over (*Tegen de Galileeërs*, 43B).

verhaal⁴ dat Heidense soldaten bij de inname van de tempel tevergeefs zochten naar het beeld van de god der Joden; het Heilige der Heilige was geheel leeg...

In de eeuwen rondom het begin van onze jaartelling wijzigt zich deze visie radicaal. Joodse zowel als Christelijke apologeten blijken plotseling trots te zijn op het oudtestamentische beeldenverbod en ze voeren het aan als bewijs van het hoge niveau van hun religie.⁵ Verbaasd vraagt men zich af hoe een dergelijke ingrijpende ommekeer tot stand kon komen. Is het denkbaar dat een cultuur zo drastisch kan veranderen, of bedriegt hier de schijn?

Om in deze vragen enig inzicht te verkrijgen moeten we deze ommezwaai plaatsen in zijn historische ideologische context. De verandering in appreciatie van het tweede gebod hangt zonder twijfel samen met de overwinning van de Platoons-Stoïsche wijsbegeerte in de eerste eeuwen van onze jaartelling. Dit ‘hellenistische’ denken, dat zich op verschillende niveaus voordeed, hoogintellectueel zowel als populair, maakte nadrukkelijk scheiding tussen geest en stof, het spirituele en het materiële. Daarbij achtte men de geest het hogere en ware, de stof het lagere en onware.

Het zal duidelijk zijn dat wanneer je zo over de kosmos denkt, dat ‘god’ dan geestelijk moet zijn en dat ieder stoffelijk beeld van ‘God’ iets minderwaardigs is. God wordt dus in de Hellenistische wereldbeschouwing verspiritualiseerd en hij is dat – de enkele uitzondering in de theologie daargelaten – gebleven, tot op heden. God bemoeit zich weliswaar volgens de Christelijke orthodoxie nog wel met de materiële wereld (in allerlei ‘ketterse’ stromingen⁶ wordt de band volledig doorgesneden), maar hij doet dat indirect, bemiddelend. God wordt een ‘idee’ waarmee tenslotte uitsluitend op het niveau van het *denken* contact kan worden gemaakt.

Intussen heeft het woord ‘geest’ in deze voorstelling een totaal andere inhoud gekregen dan in de bijbel. In de bijbel is ‘geest’ veel meer de *beweging van de stof*. Of eigenlijk is ook dat nog onzorgvuldig geformuleerd, want het begrip ‘stof’, in de zin van materie, kent de bijbel evenmin als het begrip ‘geest’ in de zin van ‘hogere werkelijkheid’. De ‘geest’ van iemand, dat is niet een deel van zijn bestaan, maar het is die *gehele persoon* onder het aspect van zijn kracht om dingen of mensen in beweging te brengen. In die zin kan de bijbel zeggen dat God ‘geest’ is. Maar hier bestaat geen absolute tegenstelling tot ‘stof’. Leg je eenmaal zo'n dualistisch schema onder de werkelijkheid, dan is het bijna onontkoombaar om een ‘god’ bij de hogere werkelijkheid in te delen, resp. te zien als het culminatiepunt van die hogere ‘geestelijke’ werkelijkheid. Een stoffelijk beeld van ‘God’ wordt dan uiteraard een ongerijmdheid.

De antieke mens maakt zich van ‘God’ een beeld van hout of van steen. Waarom? Omdat zonder beeld naar zijn gevoel ‘God’ niet echt bij hem is. Goden zijn: machten in de kosmos die men eenvoudig heeft te accepteren en waarvan geen beroep mogelijk is op een hogere macht. Daarom zijn goden tastbare, concrete werkelijkheden. Dan moeten ze ook tastbaar en concreet worden verbeeld.

Het is deze gedachtegang die in de eerste eeuwen van onze jaartelling wordt doorbroken. In de laat-hellenistische wereldbeschouwing kan ‘God’ juist *niet* meer echt, niet meer werkelijk zijn wanneer Hij materieel wordt verbeeld. Het materiële bestaan is een pseudo-bestaan, een materiële god kan dus alleen maar een pseudogod zijn. De conclusie ligt voor de hand: de ware

⁴ Josephus, *Contra Apionem* II, 79-88.

⁵ Dat heeft alles te maken met de veranderende intellectuele appreciatie. Zelfs een felle antichristelijke sarcast als Celsus prijst het Christendom voor de afwezigheid van beelden. (Origenes: *C. Celsum* I,5).

⁶ Bijv. in de gnostiek, waar alle nadruk viel op de verlossing uit deze boosaardige = stoffelijke wereld.

god is 'geestelijk' en alleen met het geestelijk oog te aanschouwen, dat wil zeggen: in het *denken*, het speculatieve denken, het religieuze denken, het voelen desnoods, want voelen is toch al fond niets anders dan een voorstadium van denken.

Dat houdt in dat het antieke godsbeeld van hout of steen is vervangen door een *denk*-beeld. Willen we de intentie en de kracht van het Tweede Woord verstaan, dan moeten wij het toepassen op *denkbeelden*: 'Gij zult u geen denkbeelden maken, noch enige gedachteconstructie van iets dat tot onze werkelijkheid behoort, om u daarvoor neer te buigen en het als 'god' te dienen.' Zo zou men mutatis mutandis het Tweede Woord moeten parafraseren.

Nu begrijpen we ook de aanstoot die de antieke mens aan dit gebod nam. Hij vond dat als er geen beeld was dat er dan eigenlijk ook geen 'God' was. Vinden wij niet dat als er geen denkbeeld is, dat we het dan eigenlijk nergens over hebben en dat dit in feite neerkomt op de ontkenning van god? Zeker als je dan ook uitdrukkingen als 'god gaat ons denken te boven' als aanduidingen van verkapte denkbeelden van god ontmaskert. Is dit geen 'atheïsme'?

Er is nog een kant aan het al te gemakkelijk en vanzelfsprekend verwerpen van het 'gesneden beeld' van god. Het materiële beeld van god onderstreept in ieder geval dat 'god' present is in de wereld van alle dag en niet alleen maar in de sfeer van de geestelijke dingen. Het Tweede Woord wil die reële aanwezigheid beslist niet uithollen. Het bezwaar tegen het beeld van God is niet dat het te concreet is, maar veel meer dat het niet concreet genoeg is. Een beeld doet niets. Een beeld is een veel te passieve presentie. Een beeld is veel te nadrukkelijk in de handen van mensen die daarmee kunnen handelen naar believen. Daarom 'geen gesneden beeld'. De god van Israël is veel krachtiger, veel zelfstandiger, veel beweeglijker en veel motiverender present dan een beeld ooit zou kunnen.

Het is nu juist deze reële presentie die de spiritualisering van god ondergraaft. De tot 'geest' opgeklimmen 'God' is in feite goeddeels uit onze, als 'materieel' ervaren, realiteit weggepromoveerd. Plotseling is hij, in zijn aanwezigheid, niet echt waar; tenzij hij – door ons! – wordt waar gemaakt. Plotseling is hij, is zijn geschiedenis, niet echt concreet; tenzij hij – door ons – wordt geconcretiseerd. Kortom: de verspiritualiseerde 'God' moet door ons worden 'geoperationaliseerd'.

Maar dat heeft het Tweede Woord nooit beoogd. Gods gestalteloosheid is als die van een vuurvlam (Deut. 4:33), uitdrukking van het ongrijpbare en onvoorstelbare, maar uiterst werkzame van zijn presentie. De spiritualisering van god heeft hem in feite weer in onze hand, in onze macht gegeven, de hand en de macht waarvan het Tweede Woord uitsprak dat hij daar nooit kon zijn. Erg veel is er met de spiritualisering van god dus niet veranderd. De schijn bedriegt.

Wat betekent het nu wanneer we horen dat van deze god geen 'denkbeeld' kan worden gemaakt? Kunnen we over god dan niet denken? 'Denken' kunnen we over god wel, vooral na-denken, maar we moeten goed begrijpen dat ieder denkbeeld over hem louter verwijzend en puur voorlopig is. Hij gaat aan alle denken en doen vooraf. Hij is op geen enkel door ons bedacht denkbeeld vast te leggen, geen enkel theoretisch denkbeeld kan hem bevatten.

We moeten evenmin menen dat wij langs de weg van het speculatieve denken enige vat op hem krijgen of zelfs maar contact met hem maken. Als bestaan wordt gedefinieerd als behoren tot de bestaande toestand dan bestaat 'God' niet. Sterker: als bestaan wordt gedefinieerd als behoren

tot het denkbare, dan bestaat 'God' nog steeds niet. Dat kunnen we met iedere oprechte atheïst⁷ eens zijn.

'Geen beeld van god: dat betekent dat ook het woord 'god' altijd kritisch moet worden gehouden. Het begrip laat zich niet operationaliseren. Waar dat wèl gebeurt, worden beelden van hem opgericht, beelden waarin hij niet present is. Toch is er wel een richting waarin, *als* er al over god moet worden gesproken, moet worden gedacht. Het gaat daarbij niet om een beeld dat wij maken, maar om een beeld dat om zo te zeggen – God zelf gemaakt heeft. Er is al vaker op gewezen dat Israël van god geen beeld kan *maken* omdat er al een beeld *is*: de mens.⁸ Inderdaad is er in het 'Oude Testament' sprake van een vermenselijking van god en niet van een vergoddelijking van de mens.

In het 'Nieuwe Testament' ligt het niet anders. Het beeld van god is daar de mens Jezus.⁹ Maar het is een beeld 'zonder gestalte of heerlijkheid', een antibeeld ten opzichte van alle beelden, gesneden, gegoten of gedachte, die wij produceren. Over 'God' kan eigenlijk alleen maar in termen van deze mens worden gedacht en gesproken en gehandeld, d.w.z. niet zonder daarin te betrekken de hongerigen, de vernederden, de daklozen, de gevangenen, de ontmenselijkte mens die eindelijk tot zijn recht zal komen. Al het gepraat over 'God' dat dit menselijke (anti-)beeld negeert, zich verliest in stichtelijkheden of, erger, 'God' weer triomfantelijk maakt tot de voorzitter van onze club (zij het de kerk, zij het de staat), negeert het Tweede Woord.

⁷ Wijlen ds. Buskes placht op te merken dat er weliswaar velen zijn die zich 'atheïst' noemen, maar dat de meesten 'er niet veel meer aan doen...'

⁸ De bijbel gebruikt in Genesis 1:27 voor 'beeld' resp. 'gelijkenis' overigens een ander Hebreeuws woord dan in de 'Tien Woorden'.

⁹ 2Cor. 4:4, Col. 1:15 e.a.